

Marta Piber-Zbieranowska

Oświęcim i ziemia oświęcimska na dawnych mapach

Teren, którego obraz kartograficzny będzie przedmiotem analizy tego rozdziału, obejmuje obszar dawnych księstw oświęcimskiego i zatorskiego po włączeniu ich do Korony w 1564 r., określane jako powiat śląski¹. Jako cezurę przyjęto koniec XVIII w., a granica ta jest powszechnie uznawana przez historyków za koniec tzw. kartografii przedpomiarowej. Z tych samych względów zostaną omówione jedynie wybrane mapy, które miały największe znaczenie dla rozwoju kartograficznego ujęcia wspomnianego terenu.

Niewykluczone, że Oświęcim pojawił się już w tzw. *Atlasie katalońskim*, sporządzonym około 1375 r., w orientacji południowej, przez żydowskiego kartografa pochodzącego z Majorki – Abrahama Cresquesa – dla króla Francji Karola V². Atlas ten przedstawia cały ówczesnie znany świat, podzielony na sześć map. Na każdej z nich wykreślono siatkę loksodrom, tj. linii tworzących stały kąt z kierunkiem N–S, co miało ułatwić nawigację. Zdaniem niektórych badaczy omawiane miasto kryje się pod nazwą *Foczim*. Jego sygnaturę, identyczną jak w przypadku innych oznaczonych na mapie miast, umieszczono nad rzeką, którą można identyfikować z Wisłą, ponieważ odpowiadająca jej linia została poprowadzona obok Krakowa (*Cracouia*) i Sandomierza (*Sudumera*). Rzeka ta wpływa jednak do Bałtyku na wschód od nazwy *Prutenia*, dlatego można by ją uznać też za Niemen. Tym bardziej że na mapie oznaczono również i inną

¹ *Atlas historyczny Polski* (dalej: AHP), t. 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1: *Mapy i plany*: nr 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku (mapa główna)*, część południowa, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008.

² K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997, [Katalog map], poz. VI, s. 221, reprodukcja nr VI. *Atlas* znajduje się obecnie w zbiorach Bibliothèque nationale de France w Paryżu (dalej: BnF), która udostępnia jego skan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002481n/f8.item> (dostęp: 11.04.2017).

rzekę, która mogłaby być Wisłą, wpływającą do morza między Gdańskiem (*Godanssc*) i Elblągiem (*Albing*). Przed sygnaturą określoną jako *Foczim* rzeka wpływa z gęstego lasu, być może jest to znany z późniejszych map Las Hercyński, część badaczy upatruje zaś w nim oznaczenia Karpat, gdyż po jego drugiej stronie umieszczono Pragę. Identyfikacja wielu miast nie budzi wątpliwości. Oprócz już wspomnianych mamy m.in. oznaczony dwukrotnie Poznań (*Pogna*), Sieradz (*Sira*), Kołobrzeg (*Colberg*), Opole (*Epoli*) i Lwów (*Ciutat de Leo*). Inne nazwy nie są już tak jednoznaczne. *Asna* to zdaniem niektórych Gniezno, inni zaś identyfikują z nim miasto *Sancta Maria*; *Garagona* to być może nadodrzańskie Krosno, ale zdaniem niektórych badaczy raczej Głogów. Do grupy nazw o niejednoznacznej identyfikacji trzeba zaliczyć i *Foczim*. Łączenie go z Oświęcimiem może stanowić jedynie jedną z hipotez.

Większe zastrzeżenia budzi, proponowana przez część badaczy, identyfikacja Oświęcimia z nazwą *Ast* umieszczoną na włoskiej *mappa mundi* wykonanej przed 1459 r. przez Fra Mauro, kamedulę z klasztoru w Murano koło Wenecji, zapewne dla króla Portugalii Alfonsa V³. Mapa przedstawia krąg ziemski z zarzysiem trzech kontynentów, szczerlnie wypełniony obszernymi komentarzami i rysunkami gór, rzek, jezior, a przede wszystkim rozmaitych budowli. Nazwę *Ast* umieszczono tuż nad określeniem *C. Corcouia* oznaczającym bez wątpienia Kraków, przy sygnaturze przedstawiającej duże, ufortyfikowane miasto. Dlatego też należy przypuszczać, że nazwa ta nie oznaczała osobnego punktu osadniczego, lecz, jak sugeruje Piero Falchetta, jest adnotacją odnoszącą się do Krakowa.

Pierwszą mapą, na której pojawia się Oświęcim w brzmieniu nazwy niebudzącym wątpliwości, jest mapa dróg Europy Środkowej autorstwa Erharda Etzlauba z Norymbergi, obejmująca też zachodnią część Korony. Istnieją dwie kolejne redakcje tej mapy, obie to kolorowane drzeworyty, zorientowane na południe, co miało ułatwić korzystanie z nich z pomocą kompasu słonecznego. Pierwszą, zatytułowaną *Das ist der Rom-Weg von meyen zu meyen mit puncten verzeychnet* [...] i wydaną około 1492 r., Etzlaub przygotował prawdopodobnie na jubileuszowy rok 1500, z myślą o pielgrzymach zdążających do Rzymu⁴. Mapa ta, opracowana w skali około 1:5 300 000, sięga na wschodzie do linii Malbork–Kraków–Budapeszt, na południu obejmuje Neapol, na zachodzie Paryż, a na północy Jutlandię. W 1501 r. ukazała się jej druga redakcja o zmienionym tytule⁵ i poszerzonym zasięgu, zwłaszcza na zachodzie (do Katalonii). Skalę powiększono do około 1:4 100 000, uzupełniono też sieć dróg i miast, co może

³ Obecnie mapa jest przechowywana w Bibliotece św. Marka w Wenecji. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane...*, poz. XII, s. 224; P. Falchetta, *Fra Mauro's World Map with a Commentary and Translations of the Inscriptions*, pres. by M. Zorzi, Turnhout 2006. W komentarzu do map objaśnienie do nazwy *Ast* ma nr 2612, s. 658 i n.

⁴ Reprodukcję cyfrową udostępnia m.in. Gallica: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55004869m/f1.item> (dostęp: 10.04.2017).

⁵ *Das sein dy lanstrassen durch das Romisch reych* [...]. Reprodukcję cyfrową mapy udostępnia The Harvard Map Collection: <http://ids.lib.harvard.edu/ids/view/2655377?buttons=y> (dostęp: 26.01.2017).

sugerować, że była przeznaczona tym razem także i dla kupców. Mapa Etzlauba przedstawia drogi oznaczone punktami wyznaczającymi odległości w milach niemieckich (1 mila niemiecka – około 7,5 km). Jednej mili odpowiada jeden odstęp między punktami. Na interesującym nas obszarze pokazano dwie drogi: z Krakowa do Ołomuńca i Wiednia przez Zator, Oświęcim i Ostrawę oraz z Krakowa na Węgry przez Żywiec i Żylinę. Określony punktami na mapie dystans nie odbiegał w dużym stopniu od stanu faktycznego. Dla odległości między Krakowem, Zatorem i Oświęcimiem błąd nie przekracza około 5–6 km, dla miast drogi z Krakowa do Żywca oraz miast śląskich – 10 km. Nazwy mają niemieckie brzmienie: Oświęcim – *Auswitz* (w drugiej redakcji – *Ausvitz*), Zator – *Satorf* (potem zniekształcone na *Catorf*), Żywiec – *Seybetz* (*Zybitz*). W drugiej redakcji Oświęcim wyróżniono majuskułą podobnie jak inne większe miasta, m.in.: Kraków, Toruń, Gdańsk, Poznań i Łęczycę czy Wrocław i Nysę. Daleki od rzeczywistości jest natomiast rysunek sieci wodnej. W południowej części Polski nie wykreślono żadnej rzeki, co w przypadku Krakowa było zwykle już wcześniej oznaczane na średniowiecznych *mappae mundi* i portolanach.

Oświęcim określony nazwą w polskim brzmieniu – *OSVECZYM* – pojawia się po raz pierwszy na mapie Europy Środkowej sporządzonej przez Marca Beneventana i wydanej w 1507 r. w Rzymie jako załącznik do *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza⁶. Jest to pośrednia przeróbka niezachowanej mapy, opracowanej około połowy XV w. przez Mikołaja z Kuzy (1401–1464). Mapa ma wymiary 52 × 38 cm, a jej skalę na podstawie oznaczonych stopni szerokości geograficznej szacuje się na około 1:3 700 000. Obejmuje obszar od Morza Północnego i Bałtyku po Morze Czarne i Adriatyk. Beneventano wprowadził do kartografowanego obrazu wiele poprawek i uzupełnień, korzystając z nowych źródeł i informatorów. Korektę wschodniej części mapy przypisuje się Polakowi, Bernardowi Wapowskiemu (ok. 1475–1535), który w latach 1505–1508 przebywał na dworze papieskim. Zmiany zostały wprowadzone na wysztychowanych już płytach miedziorytu. Z tego powodu Wapowski nie zdołał zapewne usunąć poważnych błędów powtarzanych za wcześniejszą kartografią. Ziemię polskie i ruskie przecina mianowicie ukosem z południowego zachodu na północny wschód Las Hercyński i jego przedłużenie – mityczne Góry Ryfejskie. Początek pasma owego lasu zlokalizowano tuż przy Oświęcimiu, po przeciwnej stronie rzeki, nad którą go oznaczono. Przepuszczalnie jest to błędnie wyrysowana Odra, którą autor mapy doprowadził aż do tego miejsca i połączył z Wisłą tuż poniżej Oświęcimia⁷. Innych osad z omawianego terenu na mapie z 1507 r. nie uwzględniono. Najbliższym Oświęcimia oznaczonym punktem jest Olkusz (*Ilkusz*), właściwie zlokalizowany na północny wschód. Błędnie natomiast umieszczono Skalę, dwukrotnie dalej niż Olkusz i na północny zachód. Co cie-

⁶ Była to pierwsza drukowana mapa, która w tytule zawierała nazwę Polski: *Tabula moderna Poloniae, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuanie*. Wydawcy włoscy kilkakrotnie ją przedrukowywali (pod różnymi tytułami) aż do 1562 r.

⁷ Odrę podpisano wzdłuż dopływu, który odpowiada w rzeczywistości Nysie Łużyckiej, a właściwy bieg Odry, łączący się tu z Wisłą, nie został nazwany.

kawe, choć Oświęcim znajdował się wówczas jeszcze formalnie poza Koroną, został włączony na omawianej mapie w obszar Małopolski⁸.

Drzeworytowa mapa Sarmacji, tj. Węgier, Polski, Rusi, Prus i Wołoszczyzny (w skali 1:3 600 000), wyrytowaana przez Martina Waldseemüllera (1470–1518 lub 1520), geografa pochodzącego z Lotaryngii, została dołączona do wydania ptolemejskiej *Geografii* opublikowanego w Strasburgu w 1513 r., w dodatku zwanym *Claudii Ptolomei supplementum*, zawierającym 20 nowych map regionalnych⁹. Waldseemüller sporządził ją prawdopodobnie przede wszystkim na podstawie mapy Beneventana, rozszerzając jej zasięg o Krym i większą część Morza Czarnego. Wzorowanie się na mapie z 1507 r. widać choćby w powtórzonym niemal bez zmian obrazie interesującego nas terenu. Jediną poważniejszą zmianą wprowadzoną w tym fragmencie jest przedstawienie Lasu Herceńskiego jako pasma gór zamiast sygnatur wyobrażających drzewa.

Inną nową mapą Waldseemüllera dołączoną do tego samego wydania była *Germania*, na której znalazła się też zachodnia Polska, w tym Oświęcim. Przy jej wyrysowaniu autor posługiwał się najpewniej mapą Etzlauba, choć sam dróg nie pokazał. Na interesującym nas obszarze mamy zatem Oświęcim (*Ausvitz*) i Zator (*Zatorf*) położone w jednej linii (o kierunku NE) z Krakowem, a na południe od niego Żywiec (*Sybitz*) i dalej Żylinę. Granicę państwową wyznaczają oznaczone w formie kopczyków Góry Sarmackie (*Sarmatici Montes*). Wisła od Krakowa biegnie aż do źródeł południkowo, mijając od wschodu Żywiec.

Mapa Sarmacji Waldseemüllera spopularyzowała nowożytny obraz kartograficzny Polski, a jej wersje obowiązywały do 1540 r., kiedy to w Bazylei ukazało się nowe wydanie *Geografii* Ptolemeusza w redakcji niemieckiego teologa, matematyka i geografa – Sebastiana Münstera. Podobnie jak w poprzednich redakcjach Ptolemeuszowego dzieła, do wydania dołączono 21 drzeworytowych nowo sporządzonych map, a pośród nich mapę Polski i Węgier (*Polonia et Ungaria, XV nova tabula*), towarzyszącą opisowi geograficznemu kartografowanego terenu. Wiadomo, że informacje dotyczące Polski, zapewne mapę lub mapy, otrzymał Münster od Jodoka Ludwika Decjusza, sekretarza króla Zygmunta I. Mapa ta, w skali 1:4 800 000, jest przypuszczalnie pomniejszoną i uproszczoną przeróbką mapy Sarmacji południowej autorstwa Wapowskiego. Przy jej kreśleniu wykorzystano jednak zapewne także słynną Wapowską mapę Polski z około 1526 r., od skali zwanej milionówką. Obejmuje obszar od wielkopolskiej Krobi na zachodzie po Moskwę na wschodzie i od Smoleńska na północy po Konstantynopol na południu. Mapa daje odmienny, od powta-

⁸ W 1548 r. mapę Beneventana skopiował Antonio Salamanca, wprowadzając nieznaczne różnice, m.in.: miasta oznaczył miniaturami zamiast kółek; *Tabula moderna Poloniae, Vngariae, Boemie [...]*, <https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/dk744wm9783> (dostęp: 10.04.2017).

⁹ *Tabula moderna Sarmatie Eur. sive Hungarie, Polonie, Russie, Prussie et VValachie*, reprodukcja on-line ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Genui: <http://bibliotecadigitale.regione.liguria.it/id/GE38004571> (dostęp: 30.01.2017). W kolejnych wydaniach strasburskich (w 1522 i 1525 r.) i lyońskim (1535 r.) mapę tę pomniejszono do około 1:2 800 000 (zob.: *Imago Poloniae*, poz. K3/2 i K 3/3, s. 21).

rzanego dotychczas za mapą Mikołaja z Kuzy i Beneventana, obraz kartografowanego terenu: usunięto Las Hercyński i Góry Ryfejskie, a górne odcinki Odry i Wisły nie zostały już połączone. Bardzo rozbudowano sieć rzeczną, wykreślono wszystkie dopływy pierwszego rzędu (i niektóre drugiego) wspomnianych rzek. Znaczącej zmianie uległ obraz interesującego nas obszaru, nie oznaczono bowiem Oświęcimia ani Zatoru*, pojawiły się natomiast Kęty (*Canti*), zlokalizowane tuż poniżej skrzyżowania Wisły na południe ku górą. Nieco dalej, być może za Wapowskim, Münster umieścił źródło Wisły (*fons Vistulae*), która wypływa z wielkiego jeziora. Przez niemal 40 lat *Polonia et Ungaria* była odbijana z tego samego klocka, więc zmianom podlegała tylko treść opisowa. Była to w XVI w. najbardziej popularna mapa Polski, która na przestrzeni wielu dziesiątków lat kształtowała wyobrażenie o przedstawianym obszarze.

Za czołowego twórcę nowożytnej kartografii uważa się Flandryjczyka Gerarda Mercatora, działającego od 1552 r. w nadreńskim Duisburgu. W 1554 r. wydał on wielką mapę Europy (pt. *Europae descriptio*; o wymiarach 135 × 161 cm i skali 1:4 280 000), mieszczącą się na 15 ark., wykonaną w technice miedziorytu. W części dotyczącej Polski (8–9 ark.) Mercator wykorzystał zapewne mapy Wapowskiego – Polski i Sarmacji południowej. Na interesującym nas obszarze wykreślono Wisłę (prawidłowo biorącą swój początek z gór) oraz Sołę, na której błędnie wytyczono granicę polsko-śląską (linia złożona z kropek). Przy ujściu Soły do Wisły prawidłowo zlokalizowano Oświęcim (*Oschwentzin*). Błędnie nad Wisłą, już poza granicą Polski, umieszczono Kęty (*Cante*) i Żywiec (*Siuex*). Żywiec został zresztą oznaczony ponownie też nad Dunajcem (jako *Sbitz*). Mercator stosował zróżnicowane oznaczenie miast, zależnie od ich wielkości i funkcji. W omawianym przypadku gradacja wielkości przedstawia się następująco (od największego miasta) Oświęcim, Żywiec, Kęty.

Pierwsza mapa Polski opracowana przez Polaka, która zachowała się w całości, była dziełem Wacława Grodeckiego (ok. 1535–1591)¹⁰. Została sporządzona w Lipsku w 1557 r., a wydrukował ją (w formie drzeworytu) przypuszczalnie rok później w swej oficynie w Bazylei Jan Oporin jako dodatek do dzieła Filipa Melanchtona o pochodzeniu Słowian¹¹. Prace nad nią Grodecki podjął prawdopodobnie z inicjatywy Marcina Kromera. Mapa miała być dołączona do jego dzieła opisującego geografię Polski¹². Interesujący nas teren Grodecki mógł

* W publikacji nazwę miasta Zator odmieniano zgodnie z wykazem urzędowym Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji z 2015 r. (Zator/Zatoru), pozostawiając normę lokalną (Zator/Zatora) tylko w dokumentach i tytułach.

¹⁰ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku: zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 32 i n., tabl. XV; *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w Kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*, t. 1: *Mapy XV–XVI wieku*, oprac. W. Kret, Wrocław 1978, s. 103–105.

¹¹ Dotychczas przyjmowano, że mapa ta ukazała się 1562 r., według ostatnich badań jej druk można przesunąć na 1558 r.

¹² Dopiero jednak do 3. edycji *Polonii* Kromera, opublikowanej w 1589 r. w Kolonii, była dołączona mapa Polski Grodeckiego (zob. *Imago Poloniae* K7/6, s. 28), w formie zmniejszonej kopii miedziorytu zamieszczonego wcześniej w atlasie Abrahama Orteliusa.

opracować z autopsji, pochodził bowiem z Grodzca w księstwie cieszyńskim. Przy jego wykreślaniu niewątpliwie współpracował także ze Stanisławem Porębskim, twórcą szczegółowej mapy księstw oświęcimskiego i zatorskiego, być może wykorzystując istniejący już jej szkic. Aż do drugiej połowy XVII w. mapa ta należała do najbardziej znanego obrazu kartograficznego naszego kraju. Swą ogromną popularność zawdzięczała zamieszczeniu jej przez Abrahama Orteliusa w jego słynnym atlasie *Theatrum Orbis Terrarum*. Zredukowana do skali około 1:2 500 000 i opatrzona tytułem *Poloniae finitimarumque locorum descriptio* została włączona do pierwszej edycji *Theatrum* w 1570 r. i w niezmiennym kształcie ukazywała się we wszystkich kolejnych wydaniach aż do 1595 r.¹³ Teren Małopolski i księstwa cieszyńskiego Grodecki wykreślił najdokładniej, błędy w przesunięciu miejscowości nie przekraczają tu 10 km. Obraz hydrograficzny został znacznie wzbogacony. Oznaczono dopływy Wisły (z podpisami) – Białą, Przemszę, Sołę (z jej prawym dopływem Koszarawą) i Skawę. Prawdłowo też zlokalizowano miasta: Oświęcim (*Oswiecz*), Żywiec (*Zywicz*), Kęty (*Kenti*), Zator (*Zathor*) i Wadowice (*Vadouice*). Sygnatury miast nie wykazują cech zindywidualizowania, jednak zróżnicowano liczbę tworzących je elementów (niższych i wyższych wież budowli oraz murów miejskich). Największą ich liczbę oznaczono przy Żywcu, co mogło wynikać jedynie z tego, że w tym miejscu autor dysponował obszernym miejscem, podczas gdy umiejscowione tuż obok siebie sygnatury Oświęcimia i Zatoru zostały wciśnięte między Sołę i Skawę. Mapa Grodeckiego zawiera też elementy orografii. Na południe od Żywca, u źródeł Soły, oznaczono masyw Babiej Góry (w rzeczywistości położony nieco dalej na wschód). Na mapie wyrysowano również granice państwowe, Grodecki błędnie jednak poprowadził je na interesującym nas terenie na Sole. Mapa ta doczekała się bardzo wielu przeróbek. Najbardziej znaną jest mapa Sarmacji autorstwa Andrzeja Pograbki, opublikowana w Wenecji u Mikołaja Nellięgo w 1570 r., w skali 1:1 950 000¹⁴. Do jej opracowania autor wykorzystał też mapę Europy Mercatora i materiały własne, wprowadzając uzupełnienia do swego pierwowzoru w hydrografii i sieci osadniczej. Na interesującym nas obszarze obraz kartograficzny jest uboższy – nie wykreślono Skawy i Przemszy, Kęty zaś błędnie umieszczono na lewym brzegu Soły. Jedynym dodatkiem są drogi, wzdłuż prawego brzegu Wisły biegnie droga z Krakowa przez Skawinę i Zator do Oświęcimia, przekraczając Sołę i Wisłę, i dalej prowadzi przez Pszczynę do Ostrawy.

Interesujący nas teren przedstawia najstarsza drukowana polska mapa szczegółowa zatytułowana *Ducatus Oswieczimen[sis] et Zatoriensis descriptio*, wydana techniką miedziorytniczą w Wenecji w 1563 r.¹⁵ Jej autorem jest Stanisław Porębski (ok. 1539–1581), syn ówczesnego podstarościego oświęcimskie-

¹³ *Imago Poloniae*, poz. K7/1-3, K7/9-10, s. 26–29.

¹⁴ *Partis Sarmatiae Europae quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet nova descriptio*, www.e-rara.ch/bau_1/content/pageview/3946249 (dostęp: 31.01.2017).

¹⁵ *Katalog dawnych...*, s. 38 (tu zestawienie zachowanych egzemplarzy); skan egz. ze zbiorów BnF dostępny na: gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550050889?rk=21459;2 (dostęp: 31.01.2017); zob. też: *Imago Poloniae*, poz. K87/1, s. 187 (tu stan drugi z 1565 r.).

go – Baltazara. Mapa musiała zostać ukończona już po 22 lipca 1563 r., kiedy to starostwo oświęcimsko-zatorskie objął Zygmunt Myszkowski, któremu Porębski zadedykował swoje dzieło. Prawdopodobnie potem sam dostarczył je do weneckiej oficyny, poświadczony jest bowiem jego pobyt w pobliskiej Padwie w lutym 1564 r. Powstanie mapy badacze łączą najczęściej z ostateczną inkorporacją księstw oświęcimskiego i zatorskiego do Korony w 1564 r. Jakkolwiek zbieżność między datą edycji a wspomnianym wydarzeniem nie jest zapewne przypadkowa, to, zdaniem niektórych badaczy (Bogusław Czechowicz), bezpośrednich motywów wykonania mapy należy się raczej doszukiwać gdzie indziej. Mogła ona być elementem budowy prestiżu i umacniania wpływów, jakie Myszkowscy od prawie 100 lat posiadali na tym terenie, w tym ważnym momencie politycznym (ich herb Jastrzębiec w okazałej rolwerkowej tarczy umieszczono pod dedykacją), bądź też niejako „oddolną” inicjatywą samego Porębskiego, wówczas dwudziestokilkuletniego, który w ten sposób przygotowywał sobie grunt pod przyszłą karierę w Polsce pod kuratelą starosty Myszkowskiego. Porębski sporządził swą mapę najpewniej częściowo na podstawie bezpośrednich obserwacji w terenie, wykorzystał też różnorodne źródła – zapewne przede wszystkim mapy poszczególnych kompleksów dóbr, sporządzone na potrzeby ich właścicieli. Przypuszczać można, że współpracował także z Grodeckim.

Mapa ma wymiary 236×325 mm¹⁶. Jej skalę określa się na około 1:250 000, w poszczególnych partiach wykazuje ona jednak w tym względzie poważne różnice¹⁷. Poszczególne fragmenty różnią się znacznie siatką zniekształceń, sieć osadnicza wykazuje bowiem znaczne, lecz niejednorodne przesunięcia lokalizacyjne¹⁸. Wskazywać to może, że całość obrazu została skomponowana z kilku map partykularnych, sporządzonych na podstawie prac terenowych w różnych skalach. Mapa obejmuje obszar rozciągający się między $18^{\circ}45'$ i $19^{\circ}50'$ długości geograficznej wschodniej i, w przybliżeniu, $49^{\circ}34'$ i $50^{\circ}6'$ szerokości geograficznej północnej, tj. około 78×59 km, czyli około 4600 km² powierzchni – całe terytorium księstw oświęcimskiego i zatorskiego oraz przygraniczne partie powiatów krakowskiego i szczyrzyckiego oraz księstwa cieszyńskiego. Na jej treść składa się sieć osadnicza i wodna, rzeźba terenu (góry przedstawione metodą kopczyków) i zalesienie (naniesione tylko w partiach nizinnych). Nie oznaczono natomiast dróg, a jedynie najważniejsze mosty na Wiśle i na jej dopływach. Sieć hydrograficzna została wykreślona na ogół wiernie i dość szczegółowo, choć zdarzają się pomyłki, np. w nazewnictwie i przebiegu rzek (np. górnej Skawy, Koszarawy i Soły w Międzybrodziu). Przedstawiono cały górny bieg Wisły aż do Tyńca wraz z prawobrzeżnymi dopływami w całości i lewobrzeżnymi w ich dolnym biegu. Na mapie zaznaczono także

¹⁶ W opisie katalogowym w BnF podano wymiary 245×325 mm.

¹⁷ Krańcowe wartości pomiarów wahają się od 1:103 000 do 1:410 500.

¹⁸ Największe przesunięcia związane z odległościami w położeniu miejscowości występują w południowo-wschodniej części mapy (10 km lub więcej), najmniejsze w okolicach Oświęcimia i Zatora oraz Bielska (ok. 0,5 km).

liczne występujące tu stawy, głównie rybne i młyńskie, choć wedle zapisu lustracji dóbr królewskich z 1564 r. było ich tu znacznie więcej. Uwzględniono 162 osady, w tym 10 miast: 5 w granicach opisywanych księstw (Oświęcim, Kęty, Żywiec, Zator i Wadowice) i 5 poza granicami (Bielsko, Bieruń, Pszczyń, Skawinę i Skoczów). Na przeważającym obszarze sieć osadnicza objęła niemal wszystkie osady pojawiające się w rejestrach poborowych powiatu śląskiego z drugiej połowy XVI w.¹⁹ Wyjątek stanowią tu tereny podgórskie na południe i południowy wschód od Wadowic oraz obszar tzw. państwa żywieckiego, należącego wówczas do Komorowskich: kilkanaście sygnatur jest tu bez nazwy, niektóre wsie mają błędną lokalizację (np. Sporysz), a sporej części istniejących już wówczas osad nie oznaczono w ogóle²⁰. Nazwy miast zapisano majuskułą, a wsi minuskułą. Osady oznaczono w charakterystyczny sposób: miasta to skupisko domów, wsie to rzędy domów rozciągnięte w określonym kierunku. Przedstawienia miast noszą cechy zindywidualizowania. W ich sygnaturach można dopatrzeć się charakterystycznych budowli. W przypadku Oświęcimia, najbardziej okazałego miasta na mapie, jest to zamek z wieżą, kościół Dominikanów i mury miejskie z dwiema bramami. Mapa Porębskiego została spopularyzowana przez Orteliusa, który zamieścił ją w 1573 r. w *Additamentum I* do swego *Theatrum Orbis Terrarum*, i ukazywała się ona następnie we wszystkich jego wydaniach aż do 1612 r.²¹

¹⁹ Kartoteka *Atlasu historycznego Polski* (woj. krakowskie), przechowywana w Instytucie Historii PAN w Warszawie, por. AHP, mapa; wersja elektroniczna mapy z modułem wyszukiującym: „Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych”, Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, www.atlasfontium.pl (dostęp: 1.02.2017).

²⁰ Dla obszaru tzw. państwa żywieckiego jest to, według szacunków Stanisława Alexandrowicza, ok. 47% osad figurujących w rejestrze poborowym z 1580 r. Zasięg posiadłości Komorowskich w tym czasie, zob.: AHP, cz. 2: *Komentarz i indeksy*, nr 4: *Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwie krakowskim w końcu XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski.

²¹ Wspólnie z mapami Pomorza i Inflant, s. 58–59; reprodukcja on-line egz. ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie (dalej: BN): <https://polona.pl/item/6789139/127/> (dostęp: 1.02.2017); *Katalog dawnych...*, s. 41 n.; *Imago Poloniae*, poz. K87/2, s. 187. Skalę mapy zmniejszono do 1:380 000, a rysunek, zwłaszcza oznaczenie osad, uległ pewnej generalizacji, stosownie do symbolizacji stosowanej przez Orteliusa na pozostałych mapach jego atlasu. Przeróbki mapy Porębskiego dokonał też Cornelis de Jode, zmieniając m.in. jej orientację na wschodnią. Po raz pierwszy zamieścił ją w 1593 r. w drugim rozszerzonym wydaniu atlasu swego ojca Gerarda, zatytułowanym *Speculum Orbis Terrae*, kopiując ją bezpośrednio z wydania z 1563 r. [reprodukcja on-line egz. ze zbiorów BN: <https://polona.pl/item/48609413/1/>; kolorowana (wraz z całym atlasem ze zbiorów BnF: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550076240/f99.item.zoom> (dostęp: 1.02.2017)]. Pierwsze wydanie atlasu opublikowano w Antwerpii w 1578 r. z tytułem *Speculum Orbis Terrarum*. W swych atlasach publikowali ją również, bazując na wersji Orteliusa, m.in.: Matthias Quad (w latach 1592, 1594 i 1596), Petrus Bertius (w dużym pomniejszeniu i generalizacji; w atlasie kieszonkowym *Caert-Threoor* w 1598 r.), Joan Blaeu (w swym 12-tomowym *Atlasie Minor* w latach 1662–1674; w powiększeniu do skali 1:160 000) oraz, po odkupieniu płyty miedziorytniczej od Blaeu’a, Frederick de Wit, zob.: *Imago Poloniae*, poz. K87/4-9, s. 188.

W 1561 r. w Nysie wyszła drukiem pierwsza mapa Śląska opracowana przez miejscowego kartografa Martina Helwiga²². Choć nie przedstawia bezpośrednio omawianego obszaru, uwzględnia jednak szeroki pas terenów nadgranicznych między Śląskiem i Koroną, od Beskidów aż po wielkopolskie Kościan i Środę. Zdaniem Czechowicza, zaznaczenie obszaru księstw oświęcimskiego i zatorskiego jest dowodem na to, że Helwig „wiernie trzymał się granic historycznego Śląska”²³. Tymczasem schematyczność w przedstawieniu tego terytorium oraz fakt, iż mapa obejmuje także np. tereny nad Prosną i górną Wartą pozwala wątpić w słuszność tego twierdzenia. Nie dowodzi jej również (jak chce wspomniany badacz) umieszczenie przez Helwiga „nieopodal Oświęcimia” pierwszej litery nazwy SILESIA. Rozlokowanie poszczególnych liter tego napisu (zasadniczo wzdłuż biegu Odry, wyznaczającej główną oś przedstawienia) wynika jedynie z przemyślanej kompozycji mapy i dbałości o zachowanie odpowiednich proporcji w rozmieszczeniu elementów dekoracyjnych.

O mapie Helwiga warto wspomnieć, gdyż jest uważana za przełomową w dziejach kartografii swego regionu. Ten składający się z 12 części kolorowany drzeworyt, o wymiarach 66,9 × 81,6 cm, został opracowany w skali 1:530 000. Helwig zorientował swą mapę na południe, co miało w jego zamierzeniu ułatwić potencjalnym odbiorcom zrozumienie rysunku. Bogato ozdobił ramkę mapy, wypełniając ją rysunkami 28 herbów księstw śląskich i ich stolic. Na treść mapy składa się osadnictwo, hydrografia, orografia i zalesienie. Sieć osadnicza jest niezwykle bogata, zawiera 242 miasta i miasteczka, 16 klasztorów, 23 zamki i 25 większych wsi. Na interesującym nas terenie oznaczono: Żywiec (*Zywiecz*), Kęty (*Kantt*), Zator (*Sathor*) i Oświęcim (*Osswenczin*), ten jednak błędnie na lewym brzegu Soły. Z dopływów Wisły uwzględniono ponadto jeszcze Białą i Przemszę. Wszystkie punkty osadnicze są oznaczone kółkiem oraz dodatkowo sygnaturą w postaci miniaturowej panoramy osady, rzadko jednak zgodnej z rzeczywistością. W przypadku czterech wymienionych miast, każda z panoram jest inna, choć skomponowana z tych samych elementów (mury miejskie, kościół, wieża/wieża zamkowe?) ułożonych w różnych konfiguracjach. Najmniej okazałe przedstawia się sygnatura Oświęcimia, co najpewniej wynika z konieczności zmieszczenia jej między Solą a Białą. Peryferyjny (z punktu widzenia zasięgu mapy) obszar, wydzielony przez płynącą równoleżnikowo Wisłę i południkowo Solę, po umieszczeniu tu Żywca, Kęt i Zatora, Helwig wypełnił gęstym zalesieniem, co nie odpowiadało rzeczywistości, lecz było często stosowanym wówczas zabiegiem kartografów, by zapłacić pustą przestrzeń.

Do końca XVIII w. mapa Helwiga była wznawiana aż dziewięciokrotnie, ale jej upowszechnienie przyniosła przeróbka zamieszczana przez Orteliusa

²² B. Czechowicz, *Visus Silasiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI–XVIII wieku*, Wrocław 2008, s. 25 pomniejszona reprodukcja w kolorze, a na s. 23 fragment obejmujący Beskid Śląski i Śląsk Cieszyński.

²³ Tamże, s. 21 i n.

w kolejnych edycjach jego *Theatrum* począwszy od 1570 aż do 1612 r.²⁴ Wersja ta różniła się wyraźnie od pierwowzoru: orientację zamieniono na północną, skalę mapy zmniejszono do 1:1 300 000, rozszerzając jednocześnie jej zasięg na wschodzie i na zachodzie, usunięto też większość elementów ikonograficznych. Rysunek mapy został przerobiony i uzupełniony granicami politycznymi. Przeróbkę mapy Helwiga zamieścił też m.in. Cornelis de Jode we wspomnianym już drugim wydaniu *Speculum* w 1593 r. (w orientacji wschodniej).

Mapą, która ukształtowała wizerunek kartograficzny omawianego terenu, niemal po połowę XVIII w., była *Polonia et Silesia* autorstwa Gerarda Mercatora. Ukazała się ona po raz pierwszy w Duisburgu w 1585 r. (w pierwszej części jego atlasu, włączona do partii obejmującej Germanię) i ponownie w 1595 r. włączona do monumentalnego *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricate figura*, wydanego już po śmierci Mercatora przez jego syna Rumolda²⁵. Mapa, wrytowana w skali około 1:3 000 000, obejmuje tereny środkowej i południowej Polski, sięgając na północy po równoleżnik Grudziądza, na zachodzie po linię Odry i Nysy Łużyckiej, a na wschodzie po południk Lwowa. Mercator tworząc ją, korzystał z wielu innych prac, co spowodowało, że nie jest ona wolna od błędów. Zdarza się np., że ta sama osada jest na mapie umieszczona dwa lub trzy razy z nieco zmienioną nazwą, znaną w różnych źródłach (np. dublet Mysłowic). W przypadku interesującego nas obszaru podstawowym źródłem dla Mercatora była mapa Porębskiego²⁶. Przebieg i nazewnictwo rzek zostało bez zmian przejęte z tejże mapy, umieszczono jednak tylko Wisłę z jej dopływami – Białą, Sołę i Skawę (bez nazwy). Wyjątek stanowi oznaczenie Koszarawy (z nazwą) oraz prawdopodobnie rzeki Macochy, która już u Porębskiego została wykreślona jako prawy dopływ Soły, biorący swój początek w wielkich stawach zlokalizowanych między Oświęcimiem, Porębą Wielką a Grojcem (Grodźcem) i wpływająca do niej w pobliżu wsi Porąbka²⁷. Mercator przejął schematycznie przebieg tej rzeki, umieszczając

²⁴ Opatrzono ją tytułem *Silesiae Typus Descriptus et editus a Martino Heilwig Neisense*, z którym pojawiała się do 1592 r., w latach 1595–1612 zastępowano ją drugim wariantem o skróconym tytule i bardziej rozbudowanych elementach dekoracji.

²⁵ K. Buczek, *Dzieje kartografii*, tabl. XVIII; *Imago Poloniae*, poz. K87/1. Reprodukacja on-line ze zbiorów BN (wyd. z 1585 r.): <https://polona.pl/item/7894891/0> oraz ze zbiorów BnF wydanie z 1595: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007364h/f433.item> (dostęp: 30.01.2017).

²⁶ Zdaniem Jarosława Łucznińskiego wskazywać na to mogą tak charakterystyczne szczegóły, jak rysunek pasma Babiej Góry czy usytuowanie zamków w Lipowcu i Lanckoronie na szczycie góry i oznaczenie zbliżonym kształtem sygnaturki wieży zamkowej. J. Łuczniński, *Ziemie polskie i litewskie na mapach Mikołaja z Kuzy i jej wariantach*, w: *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII w.*, red. M. Piber-Zbieranowska i M. Zbieranowski, Warszawa 2017, s. 104.

²⁷ Na mapie Porębskiego rzeka ta nie została nazwana. W rzeczywistości Macocha nie była dopływem Soły. Wpływała w okolicach Czańca i płynęła dalej południkowo m.in. przez Kęty, Osiek, Grojec (Grodziec), Porębę Wielką i Włosienicę, wpływając do zlokalizowanych tam stawów, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego*, cz. 4, z. 1, oprac. W. Bukowski i in., Kraków 2006, s. 21.